

ВІДГУК

офіційного опонента Аністратенко Антоніни Віталіївни,
доктора філологічних наук, професора, професора закладу вищої освіти кафедри
суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного
університету про дисертаційну роботу Андрейчикової Олени Анатоліївни
«Жанрова еволюція сучасної антиутопії» (українська та зарубіжна література),
подану на здобуття ступеня доктора філософії
зі спеціальності 035 «Філологія», галузь знань 03 Гуманітарні науки

1. Актуальність теми дослідження. Актуальність дисертаційного дослідження й вибір його теми зумовлюють такі чинники: стійка зацікавленість сучасного літературознавства проблемами функціонування сучасної української жанрової літератури у контексті європейського письменства загалом і жанру антиутопії зокрема; відсутність досліджень, присвячених комплексному аналізу своєрідності еволюції жанру антиутопії, адекватній зміні архітектоніки, тематично-ідейної системи жанру та проєктивних рішень у трансформаційних процесах антиутопічного роману в українській літературі та світовому художньому дискурсі XXI століття, що суміщена з досить чітко описаною теоретичною базою жанру антиутопії як такого; необхідність перегляду дифузних сюжетів романів-катастроф, локалізованих у топосі Європи, з урахуванням інших моделей формування антиутопії XXI віку (зокрема японським зразком Кадзуо Ішігуро) та спроб компаративного аналізу схем антиутопічних романів за синхронним і спільним географічним принципами (М.Іконнікова, І.Стоянова, М.Липовецького, О.Ніколенко, М.Золотоносова, Е.Коломійцевої та ін.), що вже призвів до практично повної відсутності праць, які проклали б міст між українським, польським, словацьким, британським романом-антиутопією і творами японських, китайських, корейських, індійських, австралійських та інших авторів-антиутопістів, відділених межами континенту та інфопростору в XX столітті, але глобалізаційно сполучених у другому десятилітті XXI віку.

Масив наукових праць, присвячених вивченню антиутопії в світових національних літературах, постійно поповнюється, тим самим в науковий обіг вводяться нові поняття, численність яких виявляє розбіжності у розумінні і

трактуванні явища антиутопії в мультидисциплінарному зрізі. Певні труднощі пов'язані з питанням жанрових меж і можливостей антиутопії. Для дослідження сучасної літератури, враховуючи те, що цей жанр інтенсивно розвивається і трансформується, необхідність розв'язання питань жанрової еволюції антиутопії є очевидною, адже без розкриття фактів і факторів зміни схем і конструктивів жанру неможливо буде розглянути практичний порівняльний зріз національних літератур, що також поставлено як одне із завдань студії.

Дослідження є новаторським, актуальним і своєчасним. У роботі здійснено спробу аналізу різномірних художніх засобів, сюжетних конструкцій, тематичних площин, що реалізують новітній жанр антиутопії в літературознавчому дискурсі сучасного роману, визначено домінуючий рівень реалізації інтенцій попередження та прояву катастрофізму в цивілізаційних патернах сучасного соціуму в екстраполяції на світ художнього вимислу, окреслено роль авторської та національної картини світу і деяких концептів пам'яті як одного із чинників експлікації жанрового фрейму антиутопії.

Тому тема дослідження, запропонована Андрейчиковою Оленою Анатоліївною, безперечно, є актуальною, і ми маємо справу з першою в сучасному українському літературознавстві і досить вдалою спробою створення теоретико-практичної концепції еволюції жанру антиутопії у компаративному вимірі, що заявлено в меті роботи – «репрезентувати процес становлення та еволюцію жанру антиутопії в зарубіжній та українській літературі ХХ – початку ХХІ століть, виокремити проблематику та стильові тенденції розвитку антиутопії в еволюційному аспекті».

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Об'єктом дослідження є антиутопічні твори зарубіжної та української літератури ХХ – початку ХХІ століть. Предмет дослідження становлять побутування жанру антиутопії в зарубіжній та українській літературі, його проблематика та стильові особливості в еволюційному аспекті.

Практичною метою студії є спостереження та аналіз антиутопічних тенденцій першої третини ХХІ століття, виявлення копінг-стратегії авторів-антиутопістів нової генерації та їх зіставлення зі зразками класичних антиутопій

XX століття. Обрані для практичного аналізу твори, їх методологічний ресурсний добір викликає цікавість і спонукає зануритись у науковий і творчий контекст праці. Авторка студії вказує щодо ресурсної бази та добору творів таке: «Романам англійського письменника японського походження Кадзуо Ішігуро «Не відпускай мене» (Kazuo Ishiguro, *Never Let Me Go*, 2010) та «французького письменника українського походження» Ярослава Мельника «Маша, або Постфашизм» (Yaroslav Melnik, *Masha, or IV Reich*, 2013) приділено найбільшу увагу та присвячено «майже весь третій розділ роботи» і далі розкриває смисл принципу ідейно-тематичного підходу до вибору художніх творів для практичного аналізу: «оскільки романи найбільшою мірою відображають зміни жанру антиутопії» (с.14).

Наукові положення, сформульовані у дисертаційній роботі Олени Андрейчикової, аргументовані достатньо повно, на належному науковому рівні. Матеріали розділів викладені відповідно до заявленої мети і завдань і відповідають сутності об'єкта та предмета дослідження. Дисертантка запропонувала новаторське, цікаве й науково нове потрактування обраної теми.

Робота виконана за допомогою грамотно підбраного й науково обґрунтованого методологічного інструментарію: до аналізу залучено описовий, культурно-історичний, біографічний, компаративний метод, метод наратологічного аналізу. Для написання повноцінного оригінального дослідження дисертантка сформувала сучасну теоретико-методологічну базу, до якої залучила праці деяких українських та переважно зарубіжних учених із питань функціонування жанру антиутопії в сучасній світовій літературі.

Дисертаційна робота має логічно впорядковану структуру. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (229 позицій).

У першому розділі «Теоретичні аспекти вивчення антиутопії в зарубіжній та українській науковій літературі» визначено й охарактеризовано наукові пошуки вчених у антиутопії як специфічного жанру, побутування якого присвячено переосмисленню багатьох ідеологічних та суспільних засад, зокрема постколоніального й антиколоніального світу. Олена Андрейчикова описала термінологічне поле дисертаційного дослідження, вивела типологію антиутопії,

ведучи її історико-літературний шлях від утопії Томаса Мора і через розширення та трансформацію жанру в постмодерний період у наукових студіях Тамари Гундорової, Галини Сиваченко, Рахматова Мехрінісо, Джона Клейтона. Досить вдалим, на нашу думку, є виділення чинників літератури жанру антиутопії, що віддзеркалюють конкретні кроки державної політики окремих держав, що часто видно у творах письменників іноземного походження, які пишуть у національній літературі, яка не є їм етнографічно рідною. Важливим теоретичним положенням стосовно взаємозв'язку суспільно-політичної ситуації і художнього тексту антиутопії є те, що слово дієво впливає на процес мислення, роблячи його більш продуктивним, економним. Специфічні риси критики сучасного цивілізаційного процесу і його віддзеркалення в художньому антиутопічному дискурсі та криза публічного лідерства, зокрема антиутопічну інтерпретацію та філософські перспективи намагається виокремити і описати як очима українських письменників, так і перекладознавчими методами «з чужого поля».

Другий розділ «Становлення та розвиток жанру антиутопії в літературі ХХ століття» присвячений безпосередньо аналізу прогностичної специфіки, консюмеризму антиутопії, тематиці й новітній проблематиці сучасних романів-антиутопій, порівнюючи їх із класичними антиутопіями Дж. Оруелла, О. Гакслі, Е. Берджеса, В. Винниченка, С. Лема та ін.

Окремо авторка проаналізувала специфіку художнього світу (хронотопу) і сутність персонажа т. зв. «слов'янських» антиутопій Ю. Зозулі, В. Винниченка, С. Лема і встановила 3 типи, які репрезентують категорію хронотопу антиутопії, де на місці топосу перебуває прогнозована реальність, а час характеризується універсальністю, має трансляційні функції. За її спостереженнями, «простір у художньому творі як продукт вторинного моделювання дає можливість розглядати геометричні риси зображення, створеного митцем-письменником (наявність гострих і тупих кутів, предметів, втрата чіткості зображень, пошук вертикалей/горизонталей/діагоналей тощо)» (с.73).

Дослідниця зазначає, що «проведений аналіз романів дозволяє вичленувати стрижневі характеристики світосприйняття в антиутопіях ХХ ст.», що включають такі тези: 1) місце дії в антиутопії обмежене, схарактеризоване типовим локусом;

2) простір постає ворожим до людини; 3) час роману – це невизначене майбутнє; 4) зв'язок між минулим, сьогоднішнім та майбутнім має виражену лінійну спрямованість з минулого у майбутнє; 5) минуле в антиутопії виступає зміненим і таким, яке потрібно відкинути; 6) в антиутопії завжди наявна т. зв. «порогова подія», розділяє негативну візію минулого і позитивне бачення майбутнього. Крім цього, дослідниця здійснює концептуальний аналіз антиутопічних оповідань Ю. Зозулі у порівнянні з англійськими базовими текстами антиутопії ХХ віку.

Третій розділ дисертаційної роботи – «Катастрофогенна соціокультурна реальність антиутопій ХХІ століття» присвячено дослідженню особливостей взаємовпливу соціокультурного бекграунду на літературу ХХІ століття та зворотній вплив художніх творів на політичне й соціально-культурне життя сучасних людських спільнот, зокрема на матеріалі постпостмодерністських антиутопій. Цікаво, що за інфоресурс для практичного аналізу взято твори японського за походженням англійського письменника К. Ішігуро. У третьому розділі дослідниця робить спробу докорінного перевтілення поняття реальність, із того загальноживаного сенсу «реалізованого», «дійсного» в уявний світ умовно «можливого», «подібного до дійсного», того, що може здійснитися. Тут дослідниці став би в нагоді термін «симулякр», однак і без уведення його в ужиток Олена Андрейчикова розглядає моделі катастрофізму і взаємодії між історією та реальністю, що могла би бути здійсненою як патерн колективної подоби людини-громадянина світу і антагоніста такого персонажа – людини, яка служить політичній системі та наслідує соціальні, політичні, релігійні, ментальні, сімейні системні програми. Окремо винесено для апеляції та перцепції тему японських концепцій національної картини світу умовно «східної» філософської системи цінностей, зокрема «всеосяжної покірності» (с.119), що запускає механізм катастрофізації ситуації, а в романі-антиутопії діє як каталізатор сюжету. Хронотопний вияв також працює на згадану антиутопічну схему: «Клони обмежені у часі та у просторі, тому вони бояться будь-яких змін і, врешті-решт, чекають тільки на болісно-смертельний вирок долі» (с. 120). Так, бачимо далі розгортається когнітивне розшарування моральних і суспільно-культурних засад та цінностей, що їх аналізує дослідниця і включає в роман японський письменник: проблема втрати родової пам'яті («no roots»), питання

порушення етичних законів у репродуктивній медицині («саме підсвідомо відчуваючи свою інакшість, деякі з героїв К. Ішігуро починають шукати шлях до «інших» (нормальних) людей. Але це скоро перетворюється на гру, симуляцію пошуку, бо ці вже дорослі діти приречені знайти тільки псевдокоріння (ніхто та ніколи не скаже, у кого було взято біоматеріал для їх вирощування)), і множина сенсів, що виникають між поняттями свободи і волі («...ніби підійшов хтось із ножицями та перерізав мотузки трохи вище місця, де вони спліталися над кулаком клоуна...»), с. 120).

На особливу увагу заслуговує розроблена дослідницею схема аналізу романів у компаративістичному ключі, що заснована на суміжному включенні ідейно-тематичних і жанрових чинників декількох творів, які зіставляють за спільними рисами в першому підході й відмінними характеристиками в другому. Так виробляється чітко прочитане між рядків уявлення про те, як «синтетична та загострено гуманістична природа романів К. Ішігуро та Я. Мельника», накладається на архітектонічні знахідки з протилежним смисловим навантаженням: Я. Мельник надає перевагу гротескним персонажам, які блукають поміж людей та речей, не знаючи їхнього призначення, створюючи образ химер посилює дереалізацію катастрофічного світу, закликає читача позбутися екранів свідомості, шаблонів сприйняття й увиразнити буття розказаною історією, в той час як К. Ішігуро воліє експериментів на основі традиційно англійської оповідної манери (уповільнений хронотоп, активне використання можливостей оповідача) та уводить у свої тексти елементи притчі, міфу, а також детективу, формуючи антиутопічний світ навколо реципієнта, без його безпосередньої участі.

Висновки до дисертації є логічно умотивованими, достатньо ґрунтовними, вони сконцентровано відтворюють сутність дисертаційної роботи та окреслюють перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Варто відзначити, що опонована робота є завершеною працею, загалом характеризується власною науково виваженою концепцією, чітким змістом, переконливими ілюстраціями. Список використаної наукової літератури та джерельної бази оформлено відповідно до вимог наукових фахових видань

України, він містить праці іноземними мовами, а також багато тих наукових розвідок, які видані впродовж останніх п'яти років.

3. Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі вперше в українському літературознавстві здійснено компаративний аналіз еволюції жанру антиутопії на матеріалі сучасних зразків англomовних авторів антиутопій (США та Британії, в т. ч. письменника японського походження К. Ішігуро), деяких письменників, що походять зі східної Європи (наприклад, Я. Мельник), українського письменника єврейського походження Ю. Зозулі тощо. Бачимо, велику частку ресурсної бази студії займають письменники, які жили і творили у еміграції, тож поєднували в своїй творчості концепти з різних національних культур і традицій, мали таке життєписне тло, яке дозволило їм подивитися на людські спільноти, політичні системи, державні устрої не лише у діахронічному аспекті, що є особливістю жанрового фрейму антиутопії, але й водночас із декількох точок зору багатовимірного простору.

Дисертація Олени Андрейчикової сприймається як новий, свіжий погляд на проблему еволюції й трансформації жанру антиутопії в світовій літературі на матеріалі художнього дискурсу сучасних романів ХХІ століття із належно прокоментованими узагальненнями і висновками.

4. Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Ключові положення й результати дослідження достатньо повно висвітлені й апробовані у шести публікаціях різного рівня. За матеріалами дисертації здійснено три публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України із присвоєнням категорії «Б», а також одна публікація в виданні Scopus. Олена Андрейчикова здійснила дві публікації, у яких додатково відображені результати дослідження у матеріалах і тезах доповідей на конференціях різного рівня. Усі публікації за результатами дисертації О. Андрейчикова виконала одноосібно чи в співавторстві з першим науковим керівником Силантьєвою В.І., професором кафедри зарубіжної літератури Одеського Національного Університету ім. І. І. Мечникова.

5. Практичне значення одержаних результатів. Безперечно розвідка Олени Анатоліївни Андрейчикової має практичну цінність, підперту теорією, бо

надає цікавий матеріал для дослідження художніх засобів експлікації категорії «катастрофи» в фентезійній, пригодницькій, детективній прозі загалом і антиутопічних романах зокрема та для їх подальшого якісно-кількісного аналізу в дискурсі національних літератур і крос-культурних студій.

Зібраний та проаналізований у дисертації фактичний матеріал, викладені теоретичні положення і зроблені висновки можуть бути застосовані на заняттях із української літератури, курсу світової літератури, в теоретичних курсах з «Літературознавство», «Компаративістика» й суміжних дисциплінах і курсах за вибором «Етнолінгвістика», «Літературна антропологія», «Лінгводидактика». Викладені концептуальні положення можуть стати в нагоді у процесі написання підручників і посібників із сучасного літературного процесу. Також отримані факти якісно сприятимуть при написанні монографій, магістерських та дисертаційних досліджень.

6. Зауваження та дискусійні положення до дисертації. Належно поцінуючи наукову працю Олени Андрейчикової, укажемо, проте, на певні аспекти, що вимагають, на наш погляд, пильнішої уваги:

1) У Вступі та анотації до кваліфікаційної наукової роботи дослідниця зазначає, що квінтесенція наукового завдання, яке вона ставила перед собою «полягає у здійсненні комплексного аналізу антиутопічних творів зарубіжних і українських письменників з позиції проблематики, стильової корекції оповіді, еволюції жанру як такого, а також аналізу розмаїття жанрового синтезу сучасної антиутопії». Амбітне прагнення, водночас потребує уточнення з одного боку теоретико-методологічних засад «комплексного літературознавчого дослідження» (з яких компонентів складається комплексне вивчення), а з іншого боку, чи достатня на погляд дисертантки частка українських письменників-антиутопістів у джерельній базі студії, щоб якісно зробити висновок про вітчизняну антиутопію сьогодні? Розмежовується в роботі чи викладено в комбінації жанровий і стильовий аналіз? І врешті, – що для мене найважливіше, – що розуміється під терміном «жанрового синтезу сучасної антиутопії»? Більшість дослідників (В.Паррінгтон, Ф. Полак, А. Мортон, Г. Кейтеб, Є. Шацький, Р.А. Гальцева та І.Б. Роднянська) сходяться на думці про трансформацію і розшарування жанрової літератури у постпостмодерністський період загалом і

антиутопії зокрема, пишуть дослідження про жанровий зсув, комбінаторний принцип у формуванні й кваліфікаційних ознаках жанрового лейбла сучасних романів світових літератур і української антиутопії також.

2) У другому розділі дослідниця пише про стильову антиномію умовно «письменників-антиутопістів західноєвропейських літератур» і умовно «слов'янських» й тих, що є носіями умовно «ментальності Сходу». Не занурюючись у культурологічну й антропологічно-ментальну площину таких узагальнень, хотілось би запитати на основі яких ознак і особливостей було зроблено висновки про відмінність тематичних концепцій у англomовному дискурсі антиутопій (де панує супротив політичним і керівним системам, передчуття майбутньої катастрофи) і української літературної традиції, що має оптимістичний характер (наприклад, В. Винниченко робить свою машину сонячною, а отже катастрофи минуть і буде світле майбутнє).

3) Третій розділ з погляду аналітичної складової, на наш погляд, найцікавіший і містить нові наукові ідеї й положення, що витворюють перспективу студії, однак тут бачимо також дискусійні питання. Порівнюючи конструкти романів-антиутопій К. Ішігуро «Не відпускай мене» й Я. Мельника «Маша або Постфашизм», дисертантка уживає підходу типологічного, розкриваючи ідейно-тематичний і архітектонічний рівні текстів. Дослідниця пише про японського письменника «К. Ішігуро поступово та ретельно розкриває характери персонажів, унаочнюючи процес становлення особистості її внутрішніми конфліктами, які є визначальними в контексті гуманізму» (с.159) і далі «Таким чином, автор не обмежується у своїй творчості класичними прийомами описової оповіді, він експериментує з різними жанрами та стилями» (с.159), водночас «Я. Мельник показує нам світ-перевертень, понівечений відголосом того самого ніцшеанства, яким колись керувалися «біляві бестії», переступивши кордони кількох держав, у тому числі й України» (с. 167) і далі «Маніпуляція нашими уявленнями про життя у романі «Маша, або Постфашизм» стає провокативною складовою сюжету... Психологічний стан кожного з персонажів, людини чи стори, підтримує напругу, і ми вже знесилено чекаємо на будь-який катарсис наприкінці роману» (с.167-168). В чому ж таки полягає відмінність між архітектонікою та сюжетними компонентами двох романів? Чи

покірність і скромність персонажів К. Ішігуро постає в романі каталізатором катастрофи, як на те вказує дисертантка, виокремлюючи бунтівні характеристики персонажів Я. Мельника, здатних діяти навіть всупереч страшній машині Райху і тому перемагають у певному сенсі обставини сюжетних перипетій? Можна припустити, що символічні системи вказаних двох романів різняться не так за структурою схеми антиутопій, як внаслідок відмінної структури картини світу самих письменників. Професор І. П. Бондаренко, відомий в Україні дослідник японської класичної літератури, в своїй найновішій монографії «Розкоші і злидні японської поезії: японська класична поезія в контексті світової та української літератури» (2010) пише про концепти ментальності японських письменників, що є неперекладними напряму для європейського читача, одним з яких є «кенкьо» – що означає «скромність, стриманість», «надзвичайно важливий принцип, що полягає в шанобливій поведінці щодо старших або й молодших інших людей». Професор Бондаренко окремо наголошує на тому, що скромність і стриманість поведінки є етикетною формулою, стилем віддзеркалення соціуму, а не індивідуальним концептом або складовою психіки конкретної людини і тому не впливає на її можливість ухвалювати рішення, діяти і захистити свої особисті чи національні кордони.

Окремо, після запитань, маємо визначити декілька зауважень: у роботі наявні досить численні орфографічні, пунктуаційні, стилістичні, граматичні помилки в українському тексті роботи і в англійській анотації; відсутність транслітерації прізвищ авторів і науковців, яких авторка дослідження цитує і називає у теоретичній частині ускладнює сприйняття тексту, подекуди зустрічається неточне цитування, коли у абзаці йдеться про певну тезу, що підтвержується джерелом у квадратних дужках, однак прямого цитування в лапках немає; деякі твори суміжних жанрів зараховані до антиутопій декоративно, без чіткої вказівки на ті ознаки, що дозволяють зробити таке маркування (наприклад, В. Кожелянко «Дефіляда в Москві» – це альтернативна історія, що містить культреванш і військовий реванш України, однак не має постіронії та катастрофізму); сумнівна роль підрозділу про Томаса Мора в роботі, присвяченій антиутопії.

Наголошуємо на тому, що висловлені зауваження швидше за все впливають із нашого власного бачення можливого варіанта представлення дослідження. В авторки є власна концепція, власний науковий погляд на інтерпретацію актів узагальнення результатів дослідження. Зроблені зауваження не применшують загальної позитивної оцінки дисертації і не стосуються змісту основних положень роботи.

Після аналізу тексту дисертації відзначаємо дотримання здобувачкою вимог академічної доброчесності в повному обсязі.

7. **Загальна оцінка дисертації.** Дисертаційна робота «Жанрова еволюція сучасної антиутопії» (українська та зарубіжна література) відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. No 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України No 431 від 21.03.2022 р.), а її авторка – Андрейчикова Олена Анатоліївна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія».

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор,
професор закладу вищої освіти кафедри
суспільних наук та українознавства
Буковинського державного
медичного університету

Антоніна АНІСТРАТЕНКО

Учений секретар

Буковинського державного
медичного університету

Мар'яна ДІКАЛ

